

हवेली संगीत

अर्चना माधव अंबोरे

सहयोगी प्राध्यापकश्रीमती राधादेवी गोयनका महिला महाविद्यालय,
अकोला 444001(महाराष्ट्र)
Email : ameya.ambhore@gmail.com

प्रस्तावना :-

प्राचीन काळापासूनच आपल्या भारतीय संगीतात मार्गी आणि देशी संगीत परंपरा विद्यमान आहेत. मध्यकाळात संगीत पूर्णतः धार्मिक होते. धर्मसंरक्षणात असलेल्या संगीताला आपण शास्त्रीय संगीत पूर्णतः म्हणू शकत नाही. शास्त्राचे अनुसरण या संगीताने निश्चितच केले आहे. प्रस्तुत शोध निबंधात पुष्टिमार्गीय वैष्णव मंदीर संगीत अर्थात हवेली संगीताचे पुनर्विलोकन केले आहे. हवेली संगीत पध्दती एक महत्त्वपूर्ण संगीत पध्दती आहे. ब्रजभाषेतील श्रीकृष्ण लीला वर्णन साहित्य त्याचे साहित्य आहे. धूपद, धमार त्याची गायन पध्दती आहे. पुष्टिमार्गीय कीर्तनांच्या प्रणालिकांच्या विधानांतील प्राप्त रचनांचे केवळ (अष्ट छापांच्या कवींच्या) गायल्या जातात. नंददास, कुंभनदास, सूरदास, कृष्णदास, परमानंददास, चतुर्भूजदास, गोविन्दस्वामी आणि छीतस्वामी या भक्तकवींच्या रचना पुष्टिमार्गीय वैष्णव मंदीर संगीतात गायल्या जातात.

धूपद धमारांना या देवमंदिरांनीच जन्म देऊन प्रोत्साहित आणि संवर्धित केले आहे. धूपद धमार उत्तर भारतीय संगीताचा आधार स्तंभ आहे. याची जोपासना करणे आणि ही पध्दत विकसित करण्यासाठी हवेली संगीताचे पुनरुज्जीवन होणे आवश्यक आहे.

भगवान श्रीकृष्णाने म्हटले आहे, 'वेदानां सामवेदोऽस्मि' तसेच वेदांनी 'अंगुष्ठमात्रं पुरुषोन्तरात्मा सदा जनानां हृदये सन्निविष्टः। तसेच

नाहं वसामि वैकुण्ठे, योगिनां हृदये न च।
मद् भक्ता यत्र गायन्ति तत्र तिष्ठामि नारद ।'

असे म्हटले आहे. नाद हाच परमात्मा आहे. व्यापक परमात्म्य स्वरूपात आत्मा संचार करीत असतो. 'नादाधीनं जगत् सर्वम्।' स्वयं परमेश्वर देखील नादाधीन आहे.

दक्षिण भारतातील कोंकरवा गावातील लक्ष्मण भट्ट तैलंग यांना काशी प्रवासात 'वल्लभ' नामक पुत्ररत्न प्राप्त झाले, पुढे ते 'वल्लभाचार्य' म्हणून ख्यातिप्राप्त झाले वल्लभाचार्यांनी 'पुष्टिप्रवाहमर्यादा भेद' नामक ग्रंथात मर्यादा मार्ग, प्रवाह मार्ग, आणि पुष्टिमार्गाचा उल्लेख करून पुष्टिमार्गाला सर्वश्रेष्ठ मार्ग मानले आहे³ आचार्य वल्लभाचार्यांनी वैष्णव धर्माची एक नवीन शाखेचे प्रवर्तन केले त्यास पुष्टिसंप्रदाय संबोधल्या जाते.

हवेली संगीताचे मूळ वेदात आहे आणि स्वतः परमेश्वरा कडूनच याची निर्मिती झाली आहे. वैष्णवांच्या मते तर संगीत भगवान श्रीकृष्णांचीच देणगी आहे. संगीतातील तन्मयता या अभिजात गुणामुळेच मनुष्य परमेश्वराकडे किंवा आध्यात्मिकतेकडे प्रवृत्त होतो ह्याच महत्वाचे कारणाने जगातील सर्व धर्मविलंबियांनी संगीताला डोक्यावर घेतले एवढेच नव्हे तर त्यांनी त्यास आपल्या पूजेचे अर्घ्य मानले. जगात असा एकही अध्यात्म वाद नाही की ज्याने आपल्या धर्माच्या प्रचारार्थ संगीताची कास धरली नाही. रोमनांनी ख्रिस्ती साधूंनी धर्म प्रचारासाठी रोम व ग्रीक संगीताला माध्यम बनविले. पाश्चात्य संगीत व ख्रिस्ती धर्माचा विकास परस्पर समन्वयाने झाला. पुष्टिमार्गीयांच्या हवेलीत जे कीर्तन आहे ती सांगीतिक पूजाच आहे.

हवेली संगीत पध्दती एक महत्त्वपूर्ण संगीत पध्दती आहे. तिच्यावर काही प्राचीन, काही अर्वाचीन, काही प्रादेशिक प्रभाव आहे. ब्रजभाषेतील श्रीकृष्णलीला वर्णन साहित्य तिचे पद साहित्य आहे तर धूपद, धमार गायन शैली आहे.

Please cite this Article as : अर्चना माधव अंबोरे , हवेली संगीत : Indian Streams Research Journal (July ; 2012)

पुष्टिसंप्रदाय – वल्लभसंप्रदाय

श्री वल्लभाचार्यांनी ज्या मतांचा प्रचार केला त्याला पुष्टिसंप्रदाय असे म्हटल्या जाते. वल्लभाचार्यांनी वयाच्या 10 व्या वर्षीच शास्त्रात नैपुण्य प्राप्ती करून प्रसिध्दी पावली. आपल्या वडिलांच्या परमपद प्राप्तीनंतर त्यांनी संपूर्ण भारतभर कित्येकदा पर्यटन केले. या तीर्थाटनांत त्यांनी मायावादाचे खंडन करून भक्ति वादाचा प्रसार केला. सुरवातीपासूनच शास्त्रचिंतनाकडे त्यांचा कल होता. शंकराचार्यांच्या अद्वैत सिध्दांताचा विरोध करण्यासाठी वैष्णव धर्म चार संप्रदायांत वाटला गेला. या संप्रदायात भक्तिला महत्व दिले गेले, मुक्तजीव हा ब्रम्ह न मानता, वैकुंठवासी परमेश्वराची सेवा करणे हेच उद्दिष्ट सांगितले. वल्लभाचार्यांनी देखील इतर वैष्णवांप्रमाणे शंकराचार्यांच्या मायावादाचे खंडन केले. कारण त्यात भक्तिसाठी तत्त्वतः कुठलेच स्थान नव्हते त्या काळी भक्तिभवनेची अत्यंत आवश्यकता होती म्हणून वल्लभाचार्यांनी सिध्दांतानुरूप ज्या मतांचा प्रसार केला त्यांस शुध्दाद्वैत, ब्रम्हवाद किंवा अविकृत परिणामवाद म्हणतात. साधनेच्या दृष्टिकोनातून तोच पुष्टिसंप्रदाय वल्लभ संप्रदाय संबोधला जातो.

पुष्टिमार्ग

‘पुष्टि’ शब्द ऋग्वेदातून घेतला गेला आहे.

‘योरेवान् यो अमीवहा वसुवित् पुष्टिवर्धन। सन सिध्नतु यस्तुर’। याचा अर्थ थोडक्यात असा की, रोगांचा नाश करणारा, धन देणारा अर्थात पुष्टिवर्धक, ‘माझ्यावर कृपा करीत राहो’। ‘पुष्टि’ ची व्याख्या करतांना श्री वल्लभाचार्यांनी लिहिलं आहे – ‘कृतं साध्यं साधनं ज्ञानभक्ति रूपं शास्त्रेण बोध्यते ताभ्यां विहिताम्याम् मुक्ति मर्यादा तद्रहितानामपि स्वरूप बलेन स्व प्रापणं पुष्टिरित्युच्यते।’ श्रीकृष्णाप्रति विशुध्द प्रेमच पुष्टिमार्गीय भक्ति होय.

आचार्य वल्लभाचार्यांनी म्हटलंय –

‘सेवकानां यथा लोके व्यवहारः प्रसिध्यति।

तथा कार्य समप्यैव सर्वेषां ब्रह्मत तत्:।।’

पुष्टि म्हणजे ‘कृपा’ व मार्ग म्हणजे म्हणजे ‘रस्ता’ अर्थात परमेश्वराच्या कृपेने मोक्ष मिळू शकतो असे मानणारा मार्ग म्हणजे पुष्टिमार्ग. ‘पुष्टि’ याचा अर्थ पोषण. तद् अनुग्रह असा देशील आहे. या संप्रदायाचे आपले अशी खास वैशिष्ट्ये मानली गेली आहेत. उदा. गुरुमंत्र, कंठमाळ, गंध, सेव्यस्वरूप, सेव्यस्थान, व्रतोपास इ. वल्लभाचार्यांच्या वंशजांनी ही पुष्टि परंपरा वाढविली. पुष्टिमार्ग प्रमुख आठ शाखांमध्ये विस्तारला आहे. याचा परिणाम असा झाला की, या आठ शाखांबरोबर पुष्टि मार्गी हवेली संगीत देखील ब्रजभूमीत निर्माण होऊन संपूर्ण देशभर विस्तारीत आहे.

सिध्दांत रसस्य

पुष्टिमार्गासंबंधीचा ‘सिध्दांत रसस्य’ हा महत्वपूर्ण ग्रंथ आहे. या संप्रदायात संगीत कसे आले? या प्रश्नाचे उत्तर असे की, श्री. वल्लभाचार्यांनी मूळ संस्कृतात असलेला विष्णुस्वामी (रुद्र) संप्रदायाचा सेवा विधी प्रयत्नपूर्वक सरळ सोप्या भषेत आणला. पुष्टि मार्गात वेदमंत्रांऐवजी पदगायन रुढ झाले. धर्म प्रसाराला साधन स्वरूप देण्याचा हेतू बहुधा श्री. वल्लभाचार्यांचा होता. या संप्रदायात गीत गोविंदातील अष्टपद्या आजही गायल्या जातात. जयदेवकृत गीत-गोविन्दाचा निश्चितपणे या परंपरेवर प्रभव पडलेला दिसून येतो.

पुष्टिमार्गी हवेली संगीत

पुष्टिमार्गीय मंदिरांना ‘हवेली’ संज्ञा आहे. या मंदिरांना इतर वैष्णव मंदिरांसारखा घुमट किंवा कळस नसतो. त्यांची रचना श्रीमंतांच्या हवेलीसारखी असते. यांत गायल्या जाणाऱ्या कीर्तनांना ‘हवेली संगीत’ संबोधल्या जाते. मुस्लिमांकडून मूर्तिचे भजन होऊ नये म्हणून भक्त गण विग्रह जेव्हा गुजरातेत घेऊन गेले ते जिथे ठेवल्या गेले त्यांना मंदिर न म्हणता हवेली म्हटले गेले. अशी शक्यता आहे की शत्रूची नजर तिकडे जाऊ नये म्हणून ‘मंदीरा’ ऐवजी ‘हवेली’ म्हटले गेले असावे. भक्तगण या हवेलींना प्रभु चे निवास स्थान मानतात.¹⁰

पुष्टिमार्गी देवालय संगीताचा उगम ब्रज मधील मथूरा जिल्ह्यातील गोवर्धन कसब्याच्या 3 मैलावर दक्षिणेच्या बाजूला जतीपूरा व अन्योरा यांच्या मध्ये गोवर्धन पर्वतावर संवत 1556 मध्ये झाला. या संप्रदायाचे सर्वात पहिले कीर्तनकार श्री. कुंभनदास हे होत. संवत 1556 ते 1602 पर्यंत पुष्टिमार्गाचा विस्तार केला. शृंगार, भेग, राग तिन्ही अंगांचा विस्तार इतका आकर्षक व विस्तृत स्वरूपात केला की आजपर्यंत त्यांत कांही बदल करावा अशी आवश्यकता कुणालाही वाटली नाही. पुष्टिमार्गी मंदिरांत संगीताच्या परंपरेचे, अव्याहत ओघाचे जे आज दर्शन आपल्याला दिसते ते अविश्वसनीय नाही. भगवान श्रीकृष्णाचा शृंगार 500 वर्षांपूर्वी होत होता तोच आजही होतांना दिसतो. ही परंपरा आजही नाथद्वारा इ. ठिकाणी दिसते. या मंदिरांत संगीतकार या संप्रदायातील दीक्षित व्यक्तिच असतो. पूर्वापार चालत आलेल्या परंपरांना यथावत ठेवणे त्याचे धार्मिक कर्तव्य असते.

पुष्टिमार्गीय कीर्तन व संगीताची ही परंपरा अथवा रागांचे वर्गीकरण सकाळपासून संध्याकाळपर्यंत मनुष्य परमेश्वराचे गुणगान करीत. परमेश्वर सान्निध्यात केवळ कांही ऋतूपुरतेच मर्यादित नाही तर ते वर्षभर सुरु राहावे यासाठी कीर्तनाची व्यवस्था दोन भगात केली आहे. सकाळ पासून संध्याकाळपर्यंत दिन क्रम आठप्रकारात विभगला आहे. (1) मंगला (2) शृंगार (3) बाल (4) राजभेग (5) उत्थापन (6) भेग (7) सायं आरती (8) शयन. हवेलीत अष्टछापाच्या संतांची कीर्तने गायली जातात. हे कवी नायक, वाग्येयकार व परमेश्वराचा साक्षात्कार झालेले सिध्दपुरुष होते. त्यांची नांवे पुढील प्रमाणे (1) नंददास (2) कुंभनदास (3) सूरदास (4) कृष्णदास (5) परमानंददास (6) चतुर्भूजदास (7) गोविंदस्वामी (8) छीतस्वामी

‘हवेली संगीत’ हे वेगळ्या प्रकारचे संगीत नाही. धृपद शैली सारखेच भारतीय संगीताचा एक भग आहे. याला ‘विष्णुपद शैली’ नावाने ओळखले जाते, ज्यात कृष्ण-भक्ति-काव्याचे प्रावधान आहे. अष्टसखांनी गायन शैलीच्या रूपात धृपदालाच संप्रदायात ‘विष्णुपद’ म्हटले आहे. वार्ता साहित्यात ठिकठिकाणी ‘विष्णुपद’ शब्दाचा वापर केला गेला आहे. संप्रदायाचे साहित्य व भारतीय संगीताच्या अध्ययनातून असे स्पष्ट होते की, दरबारी गायकांनी केलेल्या आपल्या आश्रयदात्यांच्या यशोगानास ‘धृपद’ म्हटल्या जाई. धार्मिक सम्प्रदायातील भक्त-संगीतज्ञांच्या भक्तिरचनांना ‘विष्णुपद’ म्हटल्या जात असे. गायन विषयाव्यतिरिक्त विष्णुपद आणि धृपदांत खूप साम्य आहे. धृपदांव्यतिरिक्त धमार, होरी शैली देखील सम्प्रदायांत अधिक प्रचारात आहे.¹¹

हवेली संगीतात धृपद धमारांव्यतिरिक्त 'चाचरची देखील प्रथा आहे' उत्तर भारतीय संगीताचा प्राण धृपदांची उत्पत्ति हवेली संगीतातूनच मानल्या जाते. धृपदाची उत्पत्ति राजा मानसिंह तोमर, 13 ग्वाल्हेरचे राजा, यांच्या काळी 16 व्या शतकात झाली असे मानले जाते. परंतु सत्य हे आहे की धृपदाची उत्पत्ति पुष्टिमार्गी सम्प्रदायाचे कीर्तनाने झाली. 15 व्या शताब्दीत धृपदाचे प्रवर्तक अष्टसखा आणि इतर गायक आहेत. श्री विठ्ठलनाथजी (संवत् 1571 (इ.स.1516) या काळातील आहेत. धृपदांस जर कुणी जिवंत ठेवले असेल तर ते हवेलीने आणि लोकप्रियता देखील मिळाली ती हवेली संगीताने! 12 अर्थात धृपदाला जर कुणी जिवंत ठेवले तर ते देवालय संगीताने.

हवेली संगीताच्या पदांची भाषा ब्रिजभाषा आहे. जणू ही भाषा संगीतासाठीच बनली आहे. या भाषेत लिहिलेली पद वेगळीच असतात. ब्रजभाषेत कुठलीही क्लिष्टता नाही. भाषेची क्लिष्टता ही पदं सहनच करू शकत नाही. हवेलीत जी गीतं गायली जातात त्यात राग हानी किंवा रागाच्या विकृत स्वरुपाची मुळीच संभावना नाही. हवेली पदांत कोमलता व भाव प्रवणता असून देखील बंगाली पदांप्रमाणे शैथिल्य नाही, कर्नाटकीय पदांसारखी क्लिष्टता नाही. धृपद, धमार शैली हवेलीतच जन्मली, हवेलीतच विकसित झाली. या पदांतील शब्दांचे भाव त्यांच्या बोलांद्वारे विस्तारीत केले जाऊ शकतात. दुप्पट, चौपट, आडलय, कुआड, विआड इ. पटींना येथे स्थान अतिशय कमी आहे, कारण या क्रियांमुळे धृपदाची भावनाशीलता व गंभीरता नष्ट झाली असून केवळ अवडंबर वाढले आहे. धृपदाची लोकप्रियता लयाला गेली आहे.

धृपदांचे पुनरुज्जीवन

धृपदधमाराचा पुनरुद्धार हवा असेल तर हवेलीच्या धृपद धमारांचा आदर्श समोर ठेवावा. धृपदांची स्वररचना व त्याच्या गायकीमध्येच त्या पदांतील साहित्यिक रस आत्मसात व्हावा लागतो. हवेलीची धृपद-धमाराची पदं आपण श्रवण केली तर रागांचे शुद्धीकरण व शब्द श्रवणाशिवाय रसानुभूती या गोष्टी त्वरित लक्षात येतील. ज्या प्राचीन रचनांत वरील प्रकारचा संयोग आहे, ती मूळ धृपद, धमार शैली आहे, या रचना हवेलीतील वाग्येयकारांनी रचल्या आहेत धृपद धमारांना या देव मंदिरांनीच जन्म देऊन प्रोत्साहित आणि संवर्धित केले आहे. धृपद धमार आधुनिक भारतीय संगीताचा आधार स्तंभ आहे. याची जोपासना करणे व ही पध्दती विकसित करण्यासाठी हवेली संगीताचे पुनरुज्जीवन होणे आवश्यक आहे.

अष्टसखांनी वल्लभाचार्य आणि गुसाई श्री. विठ्ठलनाथजींच्या उपदेशाने तसेच आपल्या अनुभूतीने श्रीकृष्णाच्या लीलांच्या तसेच भक्ति पदांच्या रचना केल्या. अष्टसखा रोज झाँकीसमयी नविन पदांच्या रचना करीत असत. पदानुरूप भव तसेच समयानुकूल रागांचे विशेष महत्त्व असे. दररोज सेवा-पूजेच्या आठ झाँकी निघत असत. प्रत्येक झाँकीसोबत अष्टसखांद्वारे अनुकूल पदांचा राग रागिनीत निबध्द गायनाचा उल्लेख आहे. प्रत्येक झाँकीत एक सखा प्रमुख कीर्तनकाराच्या सोबत आठ-आठ इतर सहयोगी कीर्तनकार असत, त्यांना 'झालरिया' संज्ञा दिल्या गेली. हे उच्च कोटिचे संगीतज्ञ असत आणि यांच्या पदांत गायन, वादन आणि नृत्य यांचा अनुपम्य समावेश होता.

समस्त सखांद्वारे रोज प्रस्तुत कीर्तनांना लिहिण्याच्या परंपरेस 'लिखिया' म्हटल्या गेले. शास्त्रीय - गायनाद्वारे प्रारंभी ही परंपरा केवळ पद अथवा काव्याच्या स्वरुपातच उपलब्ध आहे. डॉ. सुरेखा सिन्हा लिहितात -

"तत्कालीन उन भक्तगणोंद्वारा गाये गए पदों को लिखने की 'लिखिया' परम्परा के समान ही यदि उनकी स्वरलिपि लिखने की व्यवस्था भी की गई होती तो, जिस प्रकार दक्षिण भारत में राग-संगीत के आधार वहाँ के भक्तगणों के पद हैं, उसी प्रकार उत्तर भारत में भी तत्कालिन भक्तगणों के पद ही राग संगीत का आधार माने जाते.""

हवेली संगीतात कीर्तन तसेच उत्सवप्रसंगी विभिन्न भवांच्या पदांत प्रयुक्त राग -

अ.क्र.	राग	भव
1.	राग - देवगंधार	- बधाई, नाळ छेदन, पाळणा, दानाचे पद
2.	राग - भैरव	- बधाई, मुरली पद, रास, संक्रांति, हिण्डोल
3.	राग - रामकली	- बधाई, नाळछेदन पाळणा, नामकरण, बाललीला, दानाची पदे, रास
4.	राग - बिलावल	- बधाई, नालछेदन, पाळणा, उखल बंधन, बाल लीला, पूतना वध, कालिया मर्दन लीला, दानाचे पद, देवी पूजन, मुरली पद, अन्नकूट, गोवर्धन पूजा, इन्द्रमानभंग, गोचारण, विवाह पद, रथयात्रा, हिण्डोरा इ.
5.	राग - आसावरी	- अभिंदन, पाळणा, बाललीला, पूतना वध, दानाची पदे, बासरीची पद, विवाह पद, संक्रांति
6.	राग - जेताश्री	- बधाई, ढाणी, बाल-लीला, हिण्डोरा
7.	राग - धनाश्री	- बधाई, ढाणी, बाल-लीला, दान पद, मुरली पद, हिण्डोरा, इन्द्रमानभंग, गेंद पद
8.	राग - सारंग	- बधाई, छठी, दसोधी, चौक, अन्नप्राशन, कर्णछेदन, उखल बन्धन, बाल-लीला, दान के पद, मुरली पद, दशहरा के रस, गोवर्धन पूजा, इन्द्रमानभंग, गोचारण, व्याह के पद, फूल मण्डली, संवत्सर, गणगौर, पवित्रा के पद, हिण्डोरा
9.	राग - काफ़ी	- बधाई, ढाणी, हिण्डोरा
10.	राग - मल्हार	- बधाई, बाल-लीला, मुरली पद, इन्द्रमानभंग, रथयात्रा, मल्हारी के पद (श्रृंगार, घटा, चुनरी, लहरिया, वर्षा, छाक इ.) हिण्डोरा.

11. राग – सोरठ	–	बघाई, मुरले के पद, रास, इन्द्र मान भंग, हिण्डोरा,
12. राग – नट	–	बघाई, बाल लीला, कालिया दमन, दान पद मुरली, रास, गोवर्धनपूजा.
13. राग – देश	–	बघाई
14. राग – मारु	–	बघाई, राधाजी की बघाई, करखा के पद, इन्द्र मानभंग, हिण्डोरा
15. राग – गौरी	–	बघाई, बाल लीला, दान के पद, साँझी, रस गोवर्धन पूजा, इन्द्र मानभंग, गोचारण, ब्याह के पद, गेंद के पद
16. राग – जयजयवती	–	बघाई, रास, मुरली, हिण्डोरा
17. राग – रायसो	–	बघाई, रास, इन्द्र मानभंग, हिण्डोरा
18. राग – मालव	–	साँझी, विलास के पद,
19. राग – कान्हरो	–	बघाई, छठी, बाल-लीला, दान के पद, गायन के पद, रास, दीपमलिका, हठरी, पासा खेलने के, गोवर्धन पूजा, इन्द्र मानभंग, हिण्डोरा, ब्याह के पद
20. राग – कल्याण	–	बघाई, मुरली, रास, हिण्डोरा
21. राग – नायकी	–	बघाई, रास, काँच के हिण्डोरा
22. राग – बिहाग	–	बघाई, बाललीला, दान के पद, रास, गोचारण, गेंद के पद, काँच के हिण्डोरा
23. राग – तोडी	–	पालना, बाललीला, दान के पद, रास
24 ^ण राग – परज	–	ढाणी
25. राग – ईमन	–	ढाणी, बाल लीला, दान के पद, विलास के पद, रास, गोचारण, ब्याह के पद, संवत्सर, हिण्डोरा
26. राग – सुहा	–	बाल लीला, त्रणवत वध, ब्याह के पद
27. राग – पूर्वी	–	बाल लीला, दान के पद, साँझी, रास, गोचारण, हिंडोरा (सेहरा के पद)
28. राग – केदार	–	बाल लीला, दावानलपान, दान के पद, मुरली रास, ब्याह के पद
29. राग – गोडी	–	पूतना वध
30. राग – विभास	–	दान के पद, गोचारण, ब्याह के पद, गेंद के पद, हिण्डोरा
31. राग – मालकोश	–	दान के पद, संक्रांति
32. राग – श्यामकल्याण	–	दान के पद
33. राग – अडानो	–	दान के पद, रास, इन्द्र मानभंग, गोचारण, गेंद के पद, पतंग के पद
34. राग – जंगलो	–	दान के पद, साँझी, हिण्डोरा
35. राग – पिहागरो	–	दान के पद, रास, ब्याह
36. राग – खमाज	–	साँझी, ब्याह के पद
37. राग – हमीर	–	साँझी, मुरली, रास, गोचारण, पतंग के पद
38. राग – खट	–	मुरली के पद, रास, गणगौर
39. राग – श्री	–	रास, इन्द्र, मानभंग
40. राग – ललित	–	गोवर्धन पूजा, फूल मंडली
41. राग – सामेरी बिलावल	–	ब्याह के पद
42. राग – पंचम	–	संक्रांति । ¹⁵

ताल

पुष्टि मार्गात साधारण 7 ताल प्रामुख्याने प्रयोगात आहेत. भरत नाट्यशास्त्रात प्रमुख 7 तालांचे वर्णन आहे. त्यांचे वर्णन ब-हाणपूरचे मृदंगाचार्य श्री. गोविंद देवराव यांनी असे केले आहे. (1) ध्रुव (आडाचौताल) (2) मठ (सूलताल) (3) रुपक (रुपक) (4) झंपा (झपताल) (5) त्रिपुट (तीनताल) (6) अठ (चौताल) (7) एकताल (एकताल)

पुष्टिमार्गी संगीतात हे थोड्या फार फरकाने वापरले जातात. उदा. चारताल (12 मात्रा) धमार (14 मात्रा) आदिताल किंवा तीन ताल (16 मात्रा किंवा द्रुतगतीत 2 मात्रा) झपताल (10 मात्रा) सूलताल (10 मात्रा) झुमरा (14 मात्रा)

चलतीताल

झांझ आणि पखावजा सोबतच वर्षोत्सव क्रमात हे वापरले जातात. यांत लय द्रुत केली जाते. द्रुतलयीच्या स्वरुपाला येथे 'चलतीताल' असे म्हणतात. हा प्रत्येक तालात असतो. जो ताल प्रयोजिला जातो त्याची लय द्रुत केल्यावर त्यास 'चलती ताल' म्हणतात. साधारणत जेव्हा पदांचा अंतिम भाग येतो तेव्हा लय वाढवली जाते. झांझ आणि पखावजासोबत हे चलती तालाचे स्वरुप बघायला मिळते.

हवेली संगीतात भक्त आणि ईश्वर यांच्यातील भवांची सूक्ष्मसूक्ष्म अभिव्यक्ती असते. अष्टसखांच्या पदांमध्ये श्रीकृष्ण भक्ती अत्यंत भावस्पर्शी आहे. त्यांच्या पदातील रसाभिव्यक्ती अत्यंत मर्मस्पर्शी आहे. उदाहरणादाखल संत सूरदासांची राग-धनश्रीची रचना पहा –

‘हौं हरि सब पतितन कौ नायक

कौ करि सकै बराबरि मेरी और नहिं कोऊ लायक ।।१६

संगीताच्या दृष्टीने प्रस्तुत परंपरेची 2 प्रमुख केंद्रे आहेत. (1) ब्रज (2) नाथद्वार गायनाच्या पध्दतीत दोहोंतही फारसा फरक नाही. असलाच तर तो लय, ताल, पदांच्या निवडीच्या विविधतेचा असतो. शब्दोच्चारणातही थोडा फरक असतो तो भौगोलिक परिस्थितीजन्य असतो. जरी पुष्टि मार्गीय मंदिरे भरतात सर्वत्र पसरलेली असली तरी त्यांतील कीर्तन कार साधारणत वरील दोन ठिकाणांशीच संबंधित असतात. त्याच्या गाण्याच्या ढगावरून त्याचे कीर्तनाचे शिक्षण कुठे झाले आहे ते कळते, याखेरीज आणखी एक प्रकार अशा कीर्तनकारांचा आहे, त्यांचे पूर्वज (तीन-चार पिढ्या आधी ब्रज, नाथद्वाराशी संबंध ठेवून होते.

परंतु हळुहळु हा संबंध शिथिल होत गेला व व्यक्तिगत मर्यादेमुळे त्यांच्या गाण्यात व बंदिशीत अंतर पडू लागले अशा कीर्तन प्रकाराला 'मित्र प्रणाली' (प्रकार) म्हणजेच योग्य होईल कारण अशा प्रकारचे अंतर प्रत्येक ठिकाणी, प्रत्येक बंदिशीत थोड्या फार प्रमाणात असते, म्हणूनच सर्व ठिकाणांच्या बंदिशींना एके ठिकाणी आणणे शक्य नसते व त्यांचे पारंपारिक महत्वही नसते म्हणून या परंपरेची दोन प्रमुख रुपेच पारंपारिक (ब्रज किंवा नाथद्वार) मानली जातात.

शास्त्रीय संगीताच्या प्रचारात हवेली संगीत महत्वपूर्व स्थान आहे. आधुनिक उत्तर भारतीय संगीताचा आधार धृपद-धमारांस हवेलीने पुरुज्जीवित केले आणि विभिन्न रागांत निबध्द अष्टसखा रचित असंख्य पदं हवेली संगीताचा अमूल्य ठेवा आहे.

निष्कर्ष

1. हवेली संगीत पध्दति महत्वपूर्ण संगीत पध्दति असून प्राचीन, अर्वाचीन तसेच क्षेत्रीय संगीताचा तिच्यावर प्रभव आहे.
2. हवेली संगीताचे मूळ वेदांत आहे. संगीतातील तन्मयता या अभिजात गुणामुळे मनुष्य आध्यात्मिकतेकडे प्रवृत्त होतो.
3. अष्टछाप कवींच्या सर्वच रचना पुष्टिमार्गीय कीर्तनातच गायल्या जात नाहीत तर ज्यांचे विधान पुष्टिमार्गीय कीर्तनाच्या परंपरेत आहेत, केवळ त्याच रचना गायल्या जातात.
4. फक्त अष्टछापाच्या कवींचेच साहित्य पुष्टिमार्गीय कीर्तनात घेत नाहीत तर त्याव्यतिरिक्त इतरही भक्तकवींच्या रचना गायल्या जातात.
5. पुष्टिमार्गीय देवालय संगीत ही भारतीय संगीत क्षेत्रातील प्राचीन व प्रतिष्ठित अशी परंपरा आहे.
6. वैष्णव देवालयीन संगीताच्या पदांची भाषा ब्रज भाषा आहे.
7. अष्ट छाप्याच्या रचनांत केवळ अशाच रचना गायल्या जातात की ज्या जनसामान्यांना समजण्यास सोप्या आहेत.

तळटीपा

1. शर्मा, सत्यवती., ख्याल गायन शैली: विकसित आयाम, भारतीय गायन शैलियाँ एवं भक्ति, पृ. 55
2. श्रीमद् भगवत ।, काव्या, लावण्यकीर्ति सिंह., संगीत संजीवनी पृ. 75.
3. काव्या, लावण्य कीर्ती सिंह, संगीत संजीवनी, पृ. 75
4. 'गुजरात मध्ये पुष्टिमार्गीय मंदिरांना 'हवेली' म्हणतात'
5. शर्मा, हरवंशलाल, सूर और उनका साहित्य, भारत प्रकाशन मंदीर, पृ. 252.
6. 'ऋग्वेद', प्रथम मंडल, सूक्त – 18
7. 'अणु भष्य' – 33,29
8. काव्या, लावण्यकीर्ति सिंह, संगीत संजीवनी पृ. 76
9. खंडारे, हरीभऊ, संत सूरदासांच्या काव्यातील संगीतत्व, पृ. 22
10. माथुर, रामलाल, 'भारतीय संगीत और संगीतज्ञ', पृ. 17
11. सिन्हा, सुरेखा., मध्ययुगीन शास्त्रीय संगीत के आधार-स्तम्भ अष्टसखा', पृ. 10
12. गर्ग, लक्ष्मीनारायण (संपादक) 'निबन्ध संगीत, पृ. 513
13. बृहस्पती आचार्य, संगीत चिंतामणि (प्रथम खण्ड) पृ. 77
14. सिन्हा, सुरेखा, मध्ययुगीन शास्त्रीय संगीत के आधार-स्तम्भ अष्टसखा आवरण पृष्ठ
15. 'कीर्तन संग्रह' – सेठ नारायण दास तथा जेदानन्द आसनमल ट्रस्ट फंडना ट्रस्टी, ओ, 236 कालवा देवी रोड, मुम्बई।
16. चौरसी वैष्णवन् की वार्ता पृ. 409, चौखम्बा प्रकाशन, वाराणसी.

संदर्भ

1. शर्मा, सत्यवती., (1994), ख्याल गायन शैली विकसित आयाम, पंचशील प्रकाशन, जयपुर – 302003.
2. बृहस्पती, आचार्य, (1989) संगीत चिंतामणि (प्रथम खण्ड), संगीत कार्यालय हाथरस (उ.प्र.).
3. खंडारे, हरिभऊ, (1998) संत सूरदासांच्या काव्यातील संगीत तत्त्व, स्वरमीरा प्रकाशन, केलानगर खामगाव.
4. संगीत (मासिक) फेब्रुवारी 1959, संगीत कार्यालय, हाथरस उ.प्र.
5. काव्या, लावण्यकीर्ति सिंह., (2005) संगीत संजीवनी, कनिष्क पब्लिशर्स, अँड डिस्ट्रीब्युटर्स, नई दिल्ली – 110002
6. शर्मा, डॉ हरवंशलाल., (1991) सूर और उनका साहित्य, भारत प्रकाशन,
7. चौरासी वैष्णवन की वार्ता., चौखम्बा प्रकाशन, वाराणसी.

